

Suat Koca. *Hadis ve Ahlâk: Kavram, Kuram, Literatür ve Tasavvur Eksenli Bir İnceleme*. İstanbul: Kuramer Yayınları 2020. 311 sayfa.

Hümeyra Özturan

Marmara Üniversitesi
hkaragozoglul@marmara.edu.tr
orcid: 0000-0003-4586-629X

İslâm ahlak düşüncesine dair eserlerde, söz konusu düşüncenin tefsir, fıkıh, hadis, kelâm, tasavvuf ve felsefe gibi muhtelif disiplinlerdeki ahlaka dair tartışma ve fikirleri kapsadığı söylenegilir. Fakat zikredilen disiplinlerin her birinde ortaya konan ahlak anlayışının nasıl olduğuna dair ortak bir kanaatin varlığından söz etmek zordur. Sözgelimi “Tefsir literatürü dikkate alındığında ortaya çıkan ahlak anlayışı nasıldır, temel kavramları, öne çıkan fikirleri nedir?” diye sorduğumuzda, buna cevap sunan kuşatıcı çalışmalarla karşılaşamayız. Benzer bir durum hadis disiplini için de geçerlidir. İslâm ahlak düşüncesi ana başlığını taşıyan genel giriş eserlerinde, hadislerdeki ahlak anlayışına dair bazı değerlendirmeler varsa da¹ bunların genellikle hadis uzmanlığı olmayan müelliflerce kaleme alındığını ve son derece dar ve kısa bölümlerde meselenin kotarılmaya çalışıldığını görmekteyiz. Bu durum dikkate alındığında, hadis alanında yapılmış bir doktora tezinden *Hadis ve Ahlâk* üst başlığıyla kitaplaştırılarak yayımlanmış, Suat Koca’ya ait çalışma son derece heyecan uyandırıcıdır.

Çalışma giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Kitabın girişinde yazar, bu eserin bütün bir hadis külliyyatını dikkate alarak ortak bir ahlak anlayışı çıkarsamayı hedeflemediğini belirterek, kitabın başlığının yol açabileceği yanlış beklentilerin önüne geçmeye çalışmaktadır. Müellif, hadis rivayetlerindeki ahlaki muhteva dikkate alındığında, sözü geçen tarzda kapsayıcı bir çalışma yapmanın umulandan çok daha karmaşık ve zor bir iş olduğu-

1 Dwight M. Donaldson, *Studies in Muslim Ethics* (London: S.P.C.K., 1953); George F. Hourani, *Reason and Tradition in Islamic Ethics* (New York: Cambridge University Press, 1985); Mustafa Çağrı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1989); Majid Fakhry, *Ethical Theories in Islam* (Leiden: E. J. Brill, 1991).

nu belirtir. Nitekim kitap boyunca söz konusu zorluğu gerekçelendiren pek çok örnek ve analiz sunmakta, tıpkı girişte belirttiği üzere hadis rivayetlerinin, “ahlâkî sorulara dolaysız cevaplar sunan hazır ve hızlıca erişilebilir” (s. 16) bir kaynak olarak görülmesinin isabetli bir yaklaşım olmadığını göstermektedir. Bu şekilde iddiasını sınırlayan çalışmanın hedef olarak belirlediği çerçeve ise *ahlak* ve *edeb* kelimelerini içeren hadis rivayetleri çerçevesinde, ancak “giriş” çalışması olarak nitelenebilecek bir inceleme yapmaktır. Yazar bu incelemeyi, girişten sonraki üç temel bölümün de konusunu oluşturacak şekilde üç ana başlıkla yapacaktır: (i) Kavramsal ve kuramsal inceleme, (ii) literatür değerlendirmesi ve (iii) tasavvur araştırması.

“Kavramsal ve Kuramsal İnceleme” başlıklı ilk bölümün kavramsal kısmı, ahlak ve edeb kavramlarının Kur’an ve hadis literatüründeki anlamlarını belirgin kılmaya adanmışken kuramsal kısım, İslâm ahlak düşüncesinde hadislerin yeri ve anlamına dair bir çerçeve çizmenin imkânını sorgulamakta ve bu bağlamda bazı meselelere değinmektedir. Kavramsal kısım, ahlak (*hulk*) kelimesinin Kur’an literatüründe daha ziyade din anlamında kullanılırken hadislerde karakter, adet, din gibi çok daha geniş yelpazede anlamlar taşıdığı neticesine varması bakımından dikkat çekicidir. Buna karşılık kuramsal kısımda bir çekingenlik hâkimdir ve bu durum çizilen çerçevenin açıkça görülmesini engellemektedir. Girişte sunulan yapı ve ilgili kısmın başlangıcında bu bölümün, İslâm düşüncesinde ahlakın konumu ve hadis külliyyatının bu çerçevedeki yeri, anlamı ve değerine dair bir perspektif sunacağı beklentisi oluşmaktadır. Fakat alt bölümler başlar başlamaz müellif, “İslâm ahlâk düşüncesinde hadisin yerine” dair bir görüş bildirmenin bu araştırmanın konusu olmadığını söylemektedir (s. 81). Alt başlıklarının sıralanışının genelden özele bir yapı arz etmeyip dağınık oluşu, kuramsal çerçevenin İslâm düşüncesi şemsiyesinde mi yoksa hadis çalışmaları özelinde mi çizileceğinin iyice belirsizleşmesine neden olmaktadır. Nitekim bu bölümdeki en büyük eksik, İslâm ahlak düşüncesinin Kur’an ve sünnetle sınırlanamayacağına dair bir hassasiyet ortaya konmasına karşılık İslâm ahlak düşüncesinin ne olduğu, hadis külliyyatının bu başlık altında nerede durduğuna dair genel bir tablo çizilmeyişidir. “İslâm Düşüncesinde Ahlâkın Konumu ve Değeri” başlıklı kısım ise şaşkıncu biçimde neredeyse sadece fıkıh-ahlak ilişkisine dairdir. Dolayısıyla bu bölümde İslâm ahlak düşüncesi ve hadis ilişkisi son derece muğlak bir şekilde kurulmaktadır.

Kuramsal bölümde İslâm düşüncesi çerçevesindeki konumlandırmanın zayıflığına karşılık, hadis literatürü ve ahlak ilişkisine dair son derece ilgi çekici hususlara değinilmektedir. “Dini ahlaka indirgemek” yahut “ahlaki dinin merkezinde görmek” şeklindeki modern yaklaşımların sorunlarına değinilmesi, hadis usulünde ahkâm ve inanç hadislerinde daha titiz bir yaklaşım ortaya konurken ahlak hadislerinde daha rahat bir tutum ser-

gilendiğinin tespit edilmesi (s. 123) gibi teorik hususlar, hakikaten hadis-ahlak ilişkisi bağlamında son derece önemli kuramsal meselelerdir. Ayrıca müellifin “ahlak hadisi” ifadesi çerçevesindeki araştırması da mühimdir. Müellif burada, ahlak ve edeb kavramlarıyla tasnif edilen bütün rivayetlerin, bugün anladığımız anlamda ahlaka dair olmayıp ahlakla ilgisi olmayan günlük pratikler veya rutinlerle de ilgili olabileceğini, literatürden bazı örneklerle çarpıcı şekilde göstermektedir.

Eserin ikinci ana bölümünü oluşturan literatür araştırması, konulu ve müstakil hadis literatüründe ahlak ve edeb başlıklı eser ve bölümleri mercek altına almaktadır. İncelenen eserler ve bölümler ekseninde beliren sonuçlar, müellif tarafından değerlendirme kısmında müstakil olarak sıralanmakta ve böylece alana hâkimiyeti olmayanlar için dahi bölümün anlam ve önemi belirginleşmektedir. Müellifin burada vardığı mühim sonuçlardan biri, söz konusu eserlerin ahlak hadislerini içeren seçkiler gibi görülmesinin hatalı olduğu, çünkü yukarıda belirtildiği üzere ahlak ve edeb kelimelerini içeren rivayetlerin hepsinin ahlakla alakalı olmadığıdır. Varılan bir diğer netice ise ahlak içerikli rivayetlerin, konulu hadis literatüründe sanılandan az yer bulduğu, ahlak içerikli rivayetlere nazaran fıkhi amaçlara hizmet eden rivayetlerin çok daha başat bir konumda olduğudur (s. 179). Bu mühim tespit, “İslâm geleneğinde fikhın ahlaka öncelenmiş olup olmadığı” yahut “fikhın ahlak alanını domine edip bu alanda akli faaliyeti sınırlama yönünde bir etkisinin olup olmadığı”, dahası “bu durumun İslâm ahlak felsefesi yazınının kaderini etkileyip etkilemediği” gibi daha üst sorularla ilişkilendirilerek müstakil bir araştırmanın temel sorusu olabilecek niteliktedir. Bu bakımdan, ilgili bölümdeki değerlendirme ve tespitlerin, yeni çalışmaların tetikleyicisi olması ümit edilebilir.

Çalışmanın son bölümü, hadis rivayetlerinde beliren ahlak tasavvuru ve düşüncesine dair bilgi sunmayı amaçlamaktadır. Ancak başlıkları arasında yine mantuksal bir sıralama görülememektedir. Nitekim ilk başlığın cahiliye ahlakına dair oluşu, tarihsel başlıklarıdaya dayalı bir akış olacağı izlenimi verirken sonrasında Allah ve peygamberin ahlaki örneğine dair bölüm yerine karakter ve ahlaka dair bölümün gelmesi ve akabinde daha mesele merkezli başlıkların takip etmesi şaşırtıcıdır. Mesele merkezli bir bakış açısı hâkimse, ahlak tartışmalarında hemen her zaman ilk sırada yer alan ahlaki temellendirme meselesinin en sondaki bölümü oluşturması yine sorunlu bir yapı arz edecektir. Bu sorun muhtemelen, hadislerden derlenen ahlaka dair malzemenin hem tarihsel hem problematik şekilde tasnif edilebilecek nitelikte olmasından kaynaklanmaktadır. Bu noktada, ahlak düşüncesinin hem tarihsel hem problematik anlatımının varlığına dair bir dikkat, hangi anlatım tarzının benimseneceği hususunda bir yol haritası çıkarmaya imkân verebilirdi.

Hadis rivayetlerindeki ahlak tasavvuruna dair bölümün karakter ve ahlaka yoğunlaşan bölümü, başlığın da habercisi olduğu talihsiz bir tespitle

başlamaktadır. Müellif, ilgili bölümün başında, söz konusu rivayetler dik-kate alındığında “dairenin merkezinde erdem etiğinin temel unsurlarının yer aldığını” belirtir (s. 205). Erdem etiği ile din kaynaklı ahlaki öğretileri benzeştirme yönünde literatürdeki bazı eğilimlerin, Türk akademisinde İslâm ahlakını bir erdem etiği olarak niteleme şeklinde son yıllarda belir-diğini görmekteyiz. Bir dönem popüler olan Kantçı vazife ahlakıyla İslâm ahlakını benzeştirme gayretlerinin, günümüzde erdem etiği çerçevesinde yapılmaya çalışıldığı söylenebilir. Böyle bir bağlantının neden kurulduğunu tahmin etmek zor değildir. Muhtemelen müellifler, ayet ve hadislerde vurgulanan kişisel ahlaki özellikleri modern literatürdeki karakter kavramıyla ilişkilendirmekte ve modern çağdaki okuyucuya daha fazla hitap edeceği düşüncesiyle erdem etiğine referansta bulunmaya yönelmektedirler. Ancak bu, erdem etiğinin kökenleri ve modern dönemde hayat buluşuna dair birtakım temel hususların bilinmeyişi yahut göz ardı edilmesini açığa vurmaktadır. Çünkü erdem etiği, karakter eğitime vurgu yapan inanç yahut ahlaki öğretilerin hepsini kapsayan bir üst kavram değildir, hiçbir zaman olmamıştır. Erdem etiğinin kökenini oluşturan Aristoteles felsefesi de, erdem kavramını felsefe tarihinin yeniden gündemine getiren erdem etikçileri de görüşlerini bazı temel felsefi-metafizik kabul veya retler üzerine kurmuştur. Sözgelimi Aristotelesçi ahlak, teleolojik doğanın bir parçası olarak gayeci yapıya sahip ve büyük oranda Platoncu nefis güçleri anlayışı çerçevesinde oluşmuş verili bir insan doğası varsayar. Belli sebeplerin belli sonuçlar doğurduğu bu temel insan doğası anlayışına göre, belli türde hareketlerin tekrar edilmesi alışkanlıkları doğurur ve neticede bir karakter yerleşir. Bu karakter bir kez elde edildi mi, tabii hareketler insanı söz konusu karakterin gereğince amel etmeye yönlendirir. Dolayısıyla Aristotelesçi perspektifte insanın verili, nefsin güçleri çerçevesinde oluşmuş, neden-sonuç prensibine göre işleyen bir “doğa”sı vardır ve erdemli karakter bunun üzerine kurulur.

Modern dönemdeki erdem etiğine gelince; bu yaklaşım, 18. yüzyılda başlayan maddeci ve deneyci yaklaşımların artık metafiziği tamamıyla reddeden, buna bağlı olarak ahlaki önermeleri de temellendirebileceğimiz bir zemin olmadığını ilan eden ekollerin ahlak alanındaki ezici etkisi altında üretilmiş bir öneridir. 20. yüzyılın ortalarında, bilimin ve felsefenin geldiği bu noktada artık normatif bir ahlaki savunmanın imkânsızlaştığını, Aristoteles’in dayandığı “insan doğası” yahut dinlerin dayandığı Tanrı merkezli metafiziğin de artık bir temel olarak kullanılamayacağını ileri süren² ilk erdem etikçileri, ahlak için daha iddiasız bir zemin bulmak gerektiğini dile getirdiler. Önerdikleri ahlak, hem Aristotelesçi metafizikten hem

2 Hatta öncü erdem etiği metinlerinde dinin artık böyle bir zemini kesinlikle veremeyeceği vurgulanır. Bkz. Anscombe, G.E.M., “Modern Moral Philosophy”, *Philosophy*, 1958, 33: 1–19.

de her türlü metafizik zeminden arındırılmış bir tür Aristotelesçi karakter ahlaki yorumuydu. Kantçı vazife ahlakı ve faydacı ahlak teorilerine karşıt olan bu yaklaşıma göre iyi ahlak, kurallara uymakla yahut olgulardan değer çıkarmakla elde edilmez, bunun yerine erdemli bir karakter geliştirmeye odaklanmak gereklidir. Ancak bu yaklaşımda erdem, hatta iyi ve kötünün tanımlanmasına, belirlenmesine imkân veren bir maksim, bir metafizik kaynak, bir zeminden bahsedilemez. Bazı erdem etikçileri cemaat-toplum faktörüne vurgu yapsa da bu, Hristiyan, sosyalist vb. gibi bağlam sunan herhangi bir toplum olabilir. Nitekim bu bağlamda çok sayıda farklı erdem etiği yorumu ortaya çıkmıştır.

Bu noktada Aristotelesçi erdem anlayışının da modern erdem etiğinin de hadis rivayetlerindeki yaklaşımın merkezinde olarak nitelenmesinin sayısız sakıncasına değinilebilir. Ancak burada en temel birkaç hususa değinmekle yetineceğiz. İlk olarak, Aristotelesçi erdem anlayışından farklı olarak hadis rivayetlerinde insan hakkında verili bir doğanın, gayeci ve tamamen sebeplerle izah edilen bir işleyişin kabul edilip edilmediğine bakmak gerekir ki bazı kelâm ekollerinde bunu kabul etmenin Allah'ın kâdir-i mutlak oluşuna aykırı görüldüğü bilinmektedir.³ Kaldı ki iman ve ahlakın insan doğasına değil de Allah'ın daimi bir inayet ve lütfuyla irade etmesine dayalı olduğu tazammununu taşıyan pek çok hadis rivayeti de bulunabilir.⁴ Dahası Aristoteles'in erdem anlayışında karakter erdemleri düşünme erdemlerine bağlıdır. Dolayısıyla ahlaki bir örneğin birebir takip edilmesi şeklinde bir karakter eğitimi değil, düşünme erdemlerinin elde edilip her eylemde bireyin tekrar tekrar düşünüp ahlaken doğru olanı istinbat etmesi idealize edilir. Şu hâlde hem verili ve işleyişi belirlenmiş bir insan doğası anlayışının hakikaten hadis rivayetlerinde mevcut olup olmadığı yahut Hz. Peygamber'in örneğinin Aristotelesçi anlamda bir karakter eğitimi olup olmadığının etraflıca incelenmesi gereklidir. Böyle bir inceleme yapılmadan kurulan benzerlikler, temelinde son derece hatalı sonuçlara ulaşacaktır.

Yukarıda da belirtildiği üzere modern erdem etiği, iyi ve kötünün tanımlanmasını imkânsız görerek, ahlakın kural ve ilkelere uymakla elde edilebileceği düşüncesine tamamen karşıdır. Böyle bir düşüncenin, ahkâm hadislerinin çok daha merkezde ve titiz değerlendirmelerin odağında olduğu

3 Determinist bir insan doğası anlayışıyla tasavvuftaki ahlak yaklaşımının uyuşmazlığına dair bir değerlendirme olarak ayrıca bkz. Ekrem Demiri, "Tasavvuf Ahlak İlmi Olarak Kabul Edilebilir mi?: Determinist Ahlakta Endeterminist Yaklaşımlar", *İslam Tetkikleri Dergisi*, 11/2 (2021): 419-437.

4 Kaderin, ömrün sonlarında insanın önüne geçmesiyle ilgili hadis (Buhârî, Kader 1) ve Hz. Peygamber'in "Allah'ım, beni göz açıp kapayıncaya kadar kısa bir süre bile nefsimle baş başa bırakma" şeklindeki duası (Ebû Davud, Edeb 100-1) örnek verilebilir.

müellif tarafından ifade edilen hadis külliyyatıyla ne derece uyuşacağı da bir başka soru/sorun olacaktır. Hadis rivayetlerinde beliren İslâm ahlakının kurallar yerine karakter eğitimi vurgulayan erdem etiği çerçevesinde anlaşılmasının, müellifin tam da başta zikredip uyardığı “dini ahlaka indirgeme hatası”na yol açması kaçınılmazdır. Ayrıca ahlakın metafizik veya dinî inançlarla temellendirilmesine karşı çıkan bir yaklaşımın, ahlaki normları ayetlere ve Hz. Peygamber’in örneğine bağlayan bir anlayışla tabandan uyuşmaması beklenir. Bütün bu noktalarda, müellifin tespitinde aceleci davrandığı ve eserin en başında kendisinin mazur görülmesini istediği “çalışmasının, ahlâk düşüncesinin kökeninde yatan ontolojik ve epistemolojik alt yapıyı dikkate alan bir boyut içermemesi” (s. 22) şeklindeki eksiği izhar ettiği söylenebilir. Pek çok çeşidi olan erdem etiği yaklaşımlarından hangisinin dikkate alınarak bu tespit yapıldığı, erdem etiğinin hangi önermeleriyle hadis rivayetleri arasında nasıl bir bağ kurulduğu, yukarıda zikredilen uyuşmaz noktaların nasıl çözüleceği gibi çok mühim değerlendirmelere yer vermeksizin bu tespit, çalışmanın vardığı sonuçlardan biri olarak vurgulanması (s. 284) ne yazık ki çalışmanın değerine gölge düşürmektedir.

Eserin devamında, hadis rivayetlerinde beliren ahlaki ana fikirler ortaya konmaya çalışılmaktadır. Buradaki anlatımların genelliği, ahlaka dair hadislerin henüz derin analizlere tabi tutulmadığının ve bu çalışmanın tam anlamıyla bir giriş çalışması niteliğinde olduğunun göstergesi gibidir. En son kısma gelindiğinde, burada ahlaka dair hadisler çerçevesinde nasıl bir ahlaki temellendirme yapıldığı incelenmektedir. Bu kısımdaki en dikkat çekici husus, hadislerden hem yetkinlik hem niyet hem vicdan hem fayda ve hem de ölüm sonrası yaptırımına dayalı temellendirmeye işaret eden sonuçlar çıkarılmış olmasıdır. Bütün bu zikredilen temellendirmeler, ahlak düşüncesinde birbirinden farklı, hatta birbirine karşıt ekolleri ifade etmektedir. Sözgelimi ahlakta niyete dayalı bir temellendirme, fayda veya ölüm sonrası yaptırımına dayalı bir temellendirmeyi tabiatı gereği reddeder. Şu hâlde, aynı kaynaktan sadır olan hadislerde, birbirine karşıtlık içeren bu temellendirmelerin bir arada bulunuşu nasıl mümkün olabilir? Ne yazık ki çalışmada bu bir soru olarak ortaya gelmemekte, dolayısıyla herhangi bir cevap da sunulmamaktadır.

Sonuç olarak İslâm ahlak düşüncesi bakımından yorumlanıp değerlendirilmeyi bekleyen geniş bir hadis kümesinin varlığını dikkatlere sunan eser, kimi yerde yeterli derinliğe ulaşmasa da hadis ve ahlak ilişkisini derinlemesine analiz etmesi umulan gelecek dönemdeki çalışmalar için çok değerli bir başlangıç noktası oluşturmaktadır.